

A zökkenés természetrajza – különös tekintettel Tar Sándor novelláira

„...errefelé minden lehetséges...” konstatálja *A mi utcánk*¹ narrátora, amikor azon tűnődik, mi történhetett az utca elején álló egykori fogadó épületével. A „minden lehetséges” azt jelenti, hogy a szóba jöhető narratív magyarázó modellek számát nem korlátozza semmilyen rend, ami általában kijelöli, hogy egy adott helyzetben mely variációk valószerűek s melyek nem. Az univerzális kvantor, vagyis a mondat alanyául szolgáló „minden” arra utal, hogy ebben az esetben nincs semmiféle megszorítás, mely a lehetőségek megvalósulásának valószínűsége között szelektálna. A „minden”, még akkor is, ha feltehetően költői túlzásként kell értenünk, arra utal, hogy sérült vagy éppen meg is szűnt az adott világ azon rendje, mely eladdig kordában tartotta azt, hogy egy adott helyen, adott emberek között mi lehetséges és mi nem. Az „errefelé” kitétel pedig földrajzilag determinálja azt a területet, ahol immár bármi megtörténhet. Bármi, mert felbomlottak a közösség életét szabályozó normák: kizökkent a világ.

Ha azt próbáljuk meg körbejárni, hogy a dolgok milyen meglétére, meg-nem-létére, változására vagy állapotára referál a közkeletű kifejezés: „kizökkent a világ”, akkor a szintagma mindkét tagját érdemes szemügyre vennünk; mi az a világ, és milyen változásokat érzékelünk kizökkenésként. A világ egyaránt lehet a végtelen univerzum és az egyes ember saját kis világa. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy mindig, amikor „a világról” beszélünk, akkor egy többé-kevésbé jól körülhatárolható helyet vagy miliőt értünk rajta, továbbá akár csak hallgatólagosan is, birtokviszonyt feltételezünk. Vagyis a világ mindig valakinek vagy valaminek a világa; nem pusztán az egy adott területen fellelhető fizikai entitások összességét, a szokásokat, törvényeket, mentális állapotokat jelöli, hanem hallgatólagosan hozzágondolunk egy olyan viszonyítási pontot, ami specifikálja ezeket a maga sajátosságai szerint.

Husserl az *Ideen*ben írja, hogy „...ez a világ számomra nem úgy van jelen, mint puszta dologi világ, hanem ugyanezen közvetlenségben mint értékek világa, javak világa és praktikus világ”². A világhoz tehát személyes viszonyunk van, benne élünk, méghozzá másokkal, társszobjektumokkal egyetemben, a világ mindig közös világ is. A világ a maga mindenkoriságában veszi körül a megtestesült szobjektivitást, s mint ilyen végtelen horizontot alkot, vagyis egy nyitott struktúráról van szó, mely bizonyos mértékben folyamatos módosulásoknak kitett. A világot a mindenkori mostban tapasztalom, de ezt a mostot

¹ Tar Sándor: *A mi utcánk*. Budapest, Magvető, 1995. Az oldalszámokat a továbbiakban zárójelben adom meg.

² Edmund Husserl: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Den Haag, Martinus Nijhoff, Walter Biemel (Hrsg.), 1950, 59.

körülveszi a múlt és a jövő horizontja, melyek újabb és újabb perspektívákat nyitnak fel, vagyis a világ elvileg nyitott horizont. Ami azonban nem jelenti azt, hogy ne érvényesülnének benne szabályszerűségek. Ellenkezőleg: az életvilágnak mindig van egy bizonyos tipikája, mely meghatározza s egyszersmind elő is írja, hogy az adott világban mi számít normálisnak és mi nem. A világ mindig normatív horizont is, melyben a múltban leülepedett tapasztalataink alapján tekintünk bizonyos elvárásokkal a jövő felé. A világ tipikája jelenti azt a normatív keretet, mely kijelöli, hogy mi számít valószínűnek, normálisnak és az erre épülő gyakorlatok szerint normatívnak egy bizonyos életvilágban. A kontinentális éghajlat szerint télen például hideg van, ez a normális, a tipikus, amire bizonyos gyakorlatok épültek; a fűtés különböző megoldásai, ami normatívvá akkor válik, amikor valaki távfűtéses lakásba költözik.

S rátérhetünk a szintagma másik részének az értelmezésére, vagyis mit jelent a kizökkenés maga. Az eddigiek alapján annyit máris leszögezhetünk, hogy valamilyen normatív rend felbomlásáról van szó, a világban lefutó és a világot mintegy összetartó szabályszerűségek megbicsaklásáról. Arról, amikor az életvilág tipikája alapján kialakult elvárásaink látványosan kudarcot vallanak; amikor a dolgok nem úgy alakulnak, ahogyan minden előzetes tervezés szerint alakulniuk kellett volna; amikor egyszerűen irrelevánssá válik mindaz a tudás és tapasztalat, amit világunkra és a benne uralkodó rendre vonatkozóan a kizökkenés eseményéig felhalmoztunk. A kizökkenés ugyanakkor mindazon stratégiák csődje is, melyekkel eladdig a világot érteni és terveink szerint befolyásolni akartuk. S mivel ezek a stratégiák nem egyszer a személyiség integráns részeivé váltak, ezért a világnak ez a kizökkenése egyszersmind az identitás sérülését is jelenti. A világ kizökkenése tehát mindig a személyes, megélt világ kizökkenése is; a személyes tapasztalatok és tudások érvénytelenségével való sokkoló szembesülés; s az ezekből kialakuló identitás válsága. Mindezek a következmények egyaránt érvényesek arra a megrázkódtatásra, amit az első világháború jelentett a világnak, s mindazon élethelyzetekre, melyek oly sűrűn előfordulnak Tar Sándor novelláiban.

Ha így vesszük, akkor kis túlzással akár azt is mondhatjuk, hogy minden műve erről szól: hogyan zökkent ki az a világ, amely az élet többé-kevésbé normális kereteit szolgáltatta, s ennek a kizökkenésnek a következményeként hogyan mentek tönkre, siklottak ki életek. Ahogyan egy vallomásszerű szövegében olvashatjuk: „zavart, ideges kis vidéki ország vagyunk, máshol száz év alatt nincs annyi változás, mint nálunk például az elmúlt öt évben.”³

³ Tar Sándor: *Írásról és életről* (hagyatéki anyag) = <http://www.tarsandor.hu/>

A gyors változások pedig szétzilálják azokat a kereteket, melyek között a társadalom többé vagy kevésbé normális működött. A világ kizökkenésével beköszöntő anómia széles rétegek életét teszi tönkre. Mára már elég sok szociológiai, politikai, gazdasági elemzés állítja, hogy a rendszerváltás egy ilyen sokkot jelentett a társadalom számára, és tömegek veszítették el a munkájukat, szorultak a perifériára. Ahogyan Tar egy másik feljegyzésében írja: „most a munkanélküliség és az ezzel való fenyegetettség sokkja alatt egy kiábrándult, becsületéből és méltóságából is kiforgatott tömeg szédeleg a társadalom alján, az elvonás minden tünetével. Családok esnek szét, testi és lelki nyavalyák rontanak, és nem találja helyét a népség ifjúsága. Rosszat jósolni olcsó megoldás, de hogy mi jöhet még ezután, azt nincs ember, aki megmondja”⁴. Egy másik írásában pedig arra reflektál, milyen illúzióvesztést jelentett a rendszer és a támaszául szolgáló ideológia bukása mindazoknak, akik elvileg a rendszer kedvezményezettjei lettek volna. „Hőseimre, bizony, velem együtt, velünk együtt szomorú jövő vár, ezt teljes meggyőződéssel mondom. Nem a ránk jövő szegénység, nélkülözés és mindaz ami majd ezzel együtt jár a nyomasztó, hanem a tudat, a lélek kilátástalansága, a totális kiábrándultság. A munkásnak a marxizmus megrokkolásával tudomásul kell venni, hogy mégsincs igazságos társadalom, nem volt, és most már nem is lesz. Ezt a letargiát nagyon nehéz megfogni, mert szinte már nincsenek külső jegyei sem. Csak nézünk a levegőbe”.⁵ Azért is különösen érdekes ez a diagnózis, mert nem egy írásában mutat rá arra a feszültségre, mely a marxizmus ideáljai és annak magyar megvalósulása között feszül. Csakhogy amíg hivatalosan a munkásosztály volt a történelem élcsapata, addig legalább az ideológia, az igazságosság eszméjének harsogása némi öntudattal töltötte el az amúgy csóró és rossz körülmények között élő proletárokat. Akik aztán a munkájukkal együtt ezt az illúziót, ezt az ideológiai támogatást is elveszítették, s ez vezetett a lélek kilátástalanságához, a totális kiábrándultsághoz.

Tar pedig mindenesetre megpróbálta „megmondani”, elmesélni, leírni, hogy mi jöhet, mi jött még ezután, életművének jelentős hányada pont ezt az „ezután” dolgozza fel. Számos novellájában, akár vallomásokat, akár mélyinterjúkat imitálnak, visszatérő toposz az, hogy a főhős egészen máshogyan képzelte az életét. Az *Elejétől a végéig* című, egyes szám első személyű elbeszélés hőse ezzel kezdi élete történetét: „Gyerekkoromban azt hittem, olyan leszek majd, mint a nagyapám, nagy, mindig jókedvű, erős, majd nekem is lesz házam, gyerekeim, unokám, ülök a tornácon és pipát szívok.”⁶ Az önéletrajzi ihletésű novellában

⁴ Magyar Nemzet 1994. március 8.

⁵ Forrás: Tar Sándor hagyatéka, kézirat = <http://www.tarsandor.hu/>

⁶ Tar Sándor: *Elejétől a végéig*. In: *A te országod*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 245.

aztán majd kiderül, hogy az élet sorra megghiúsítja a szép reményeket, a dolgok vége az, hogy „végtére is semmi sem úgy sikerült, ahogy én akartam... [...] Magamra maradtam.”⁷ Hasonló sorsra jut az *Azon is túl* című novella hőse is. „József azt hitte, mire eléri az ötvenéves kort, majd boldog lesz, nyugodt és elégedett, vagy legalábbis elégedet. Vagy legalábbis nyugodt.”⁸ Az egykori világ kizökkenését illetve ennek következményeit azonban a legkompaktabban az életmű csúcsaként is számon tartott *A mi utcánk* című kötet meséli el.

Angyalosi Gergely értelmezői javaslata szerint⁹ a cím a hatvanas évek egyik nagy slágerét idézi fel a Zárai-Vámosi duótól. A korabeli klipben az énekes páros andalog Budapest turisztikailag frekventált, jól karban tartott helyein, és közben negédesen és bárgyún azt énekelik, hogy „a mi utcánk ó de szép...”. Angyalosi szerint ez a dal a kádárista konszolidáció zenei emblémája, ez a felvetés pedig jelen vonatkozásban azt jelenti, hogy Tar utcája ennek a szirupos-hazug világnak a zárójelbe tévése, tagadása, vagy ha úgy tetszik, kizökkentése a helyéről – már ha volt helye valahol egyáltalán. Az ellentét legalábbis aligha lehetne nagyobb, mint ami a boldog, az életével szemlátomást elégedett pár, és a Görbe utca lakóinak sorsa között feszül, mint ahogyan a képeslapokon megjelenő főváros is messze van a lepukkant falu szélétől.

A mi utcánk helyszíne egy Debrecen környéki falu legutolsó utcája, az a már a bevezető sorokban is említett „errefelé”, ahol „minden lehetséges”, vagyis csak feltételes jelleggel érvényesek az emberi viselkedés és együttélés konszenzusos normái. Az utca s annak lakói ugyanakkor nem csupán topográfiai különülnek el a normális vagy legalábbis annak tartott világtól, hanem az időből is kizökkentek. Egyrészt a saját életidejükből is, másrészt a huszadik századból is. Az életnek ugyanis általában megvan a maga normálritmusa, amire a fent már idézett két novella hőse is utalt: gyerekkor, iskolák, munkába állás, házasság, gyerekek, stb., ahogyan ez nemzedékek óta zajlik. Ezt a rendet azonban felborítja a rendszerváltást követő munkanélküliség és szegénység, mely nem csak az egyéni élet ritmusát zilálja szét, hanem a Görbe utcát is kivetíti a huszadik századból, az időtlen nyomorba. Hiszen aki mélyszegénységben él, annak nincs hozzáférése a modern kulturális és civilizációs javakhoz, s szinte középkori állapotokba süllyed vissza.

A mi utcánk egyik szereplője, Hesz Jancsi a debreceni Gördülőcsapágy Művekben dolgozott, mielőtt elbocsátották volna. A gyárban megbecsült, ügyes kezű munkás volt.

⁷ *I.m.* 266.

⁸ Tar Sándor: *Azon is túl*. In: *A te országod*. 291.

⁹ Vö. Angyalosi Gergely: *Könnyek és röhögés* (Tar Sándor: *A mi utcánk*) = *Határ*, 1995. december, IV. évf., 5-6. szám.

Amikor elbocsátották, azt mondták neki, hogy ne is keressen másik munkát, mert úgyis visszaveszik. Nem vették. Hesz Jancsi a munkaruháját is magán hordja, hiszen identitása szerves részét alkotja az a presztízs és szerep, amire egykori munkahelyén szert tett; másnak is tartja magát, mint a többiek. A bögrecsárdás Piroska nénit azzal próbálja meg kábítani, hogy még most is neki szólnak, ha valami komolyabb baj van a gyárban, pedig már rég nem szól neki senki. Ahogy a narrátor jellemzi, „mindig siet és mindig marad” (10), s ebben benne van az a kettőség, ami élethelyzetét jellemzi, s ami feloldhatatlan antagonizmust alkot nála. Mindig siet, hiszen munkás-identitása, mely képtelen megbirkózni a munkanélküliség tényével, abba az illúzióba kapaszkodik, hogy ő még mindig fontos ember, folyton késznek kell rá lennie, hogy „szólnak neki”, s mennie kell, mert csak ő tud megoldani bizonyos helyzeteket. S mindig marad, hiszen ténylegesen nincsen munkája, nincs hová rohannia, ráér, ezzel azonban képtelen szembesülni. Még akkor is, ha sorozatosan hülyét csinál saját magából azzal, hogy bemegy Debrecenbe, a gyárba, és a portásnak próbálja beadni, hogy üzentek érte a karbantartók. Az persze nem engedi be, erre Hesz Jancsi fenyegetőzni kezd hogy ebből még baja lesz. Aztán amikor hazaér, ismét csak Piroska néninek meséli el, hogy öt perc alatt megoldotta a problémát, még pénzt sem volt pofája kérni érte, el volt dugulva az adagoló, csak hát nem értenek hozzá. Szimptomatikus a személyiségnek ez a hasadtsága, hogy nem képes tudomásul venni a tényeket, és egész identitását illúziókra építi, miközben ő is beleragad az egész utcát jellemző reménytelenségbe és alkoholizmusba.

Mérő Lajos sorsa is akkor pecsételődött meg, amikor kirakták a gyárból. Addig ő is karbantartó volt, sőt, megtanult szép mintákat festeni sablon után. Ment is minden rendben az életében, az örökölt rend szerint. Volt munkája, megnősült, s belevágott az építkezésbe. A dolgok pedig itt kezdtek elromlani, mert alig lett kész az alap, kitették a gyárból. A felesége éppen akkor gyesen volt az első gyerekükkel, s nem tudta olyan viccesen felfogni a dolgot, mint élete párja. Aki megpróbálkozott még ezzel-azzal, de már nem lehet javítani a helyzeten. A ház félbemaradt, egy szobát tettek lakhatóvá a feleségnek és a gyereknek, de a férjnek már nem volt többé helye. Aztán jött a válás.

Tanulságos még Végső Márton tiszteletes sorsa is, akit a hivatása mégis csak egy magasabb rendű erkölcsiségre predesztinálna, ám igen hamar megtalálta ő is az utat lefelé. Vissza-visszatérő frázisa a róla szövegben a pap elképedése az utca lakóival kapcsolatban: „ezeket? Isten? A saját képére?” (60). Végső Márton szerint az utca légkörében is van valami romlottság, és azt mondja, hogy „itt az emberek még annyi istentelenségre is restek, hogy elnyelje őket a föld” (61). A tiszteletest mérhetetlenül bosszantják az utcabeli fiúk – akikkel mégis csak meglehetősen sokat foglalkozik képzeletben. A narráció azt sejteti, hogy az

erkölcstelenségüktől való irtózás mögött valamilyen mély, önmaga előtt is titkolt vonzalom sejthető. Aztán a „mi fiunk” kezd el hozzá járni, és módszeresen kihasználni a papot, aki egyre jobban vívódik magában, és egyre jobban megrendül a hite a teremtésben is. S aztán a tiszteletes is elbukott: viszonya lett Rózsikával, mindenki babájával, aztán az itálra is ráfanyalodott. A valóságelv fölébe kerekedett a papi hivatással járó életmodellnek és erkölcsiségnek, így az ő világa is kizökkent a helyéből.

A félbe maradt házak tökéletes szimbólumai a ketté tört életeknek. 30-40 házból áll az utca, ám legnagyobb részüket sohasem fejezték be rendesen. Megérkeztek a fiatalok, telket vásároltak, hitelt vettek fel, és elkezdtek építkezni. A szülők adtak némi pénzt az építkezésre, cserébe, hogy majd ők lakhatnak a nyári konyhában, de végül ott felejtették őket a régi házukban. Közben jött a gyerek, a férjet elbocsátották az állásából, a ház félbemaradt, a házasság tönkrement – körülbelül ez a történetek nyers váza. Az összes, személyes történet pedig variáció erre a témára. Ahogyan Károlyi Csaba is írja, az elbeszélésnek nincs határozott íve, nem célelvű, „nincs főhős, csak egymás mellé rendelt, vegetáló lények vannak”¹⁰. Az egymásba fonódó novellák, melyeket tetszés szerint lehet kisregénynek vagy novellaciklusnak tekinteni, csaknem bármikor és bárhol folytathatók. Tudjuk, a helyszín, az „errefelé”, Debrecen környékén van, de éppúgy lehetne az ország más szegletében is. Ahogyan Tar is jellemzi az utca lakóit: „egy sovány rendőr, két pár tűzoltó, valamint egy félénk rabőr is lakik a régi soron, aztán az öregek, a többi az a rosszul öltözött félpaszty-félmunkás, akikkel tele az ország” (75).

S akik nem találják a helyüket az új világban. Nyugdíjból vagy segélyből élnek, s hiába van földjük vagy kertjük, ami a régi világban szolid jólétet tudott biztosítani, ma már azzal sem mennek semmire, mert nem kell. A disznót olyan olcsón vásárolják fel, hogy nem éri meg hizlalni, a kerti terményekkel is több gond van, mint amennyi hasznót lehet belőlük húzni. Az öreg Vida bácsi, a régi világ rendjének megfelelően sok mindent megtermelt a kertjében, de rá kellett jönnie, hogy nem éri meg. Hesz Jancsi pedig Piroska néninek fakad ki, hogy az új világ mennyire rácsúfol a reményekre. A gépek javát olcsón eladták annak, aki közel volt a tűzhöz, homokbányát csináltak a fél határból, kivágták a fákat, a téesz urai pedig a kárpótlási jegyekkel is manipuláltak. A környékbeli jó földeket vállalkozók vásárolták meg, „képzett, dörzsölt és kíméletlen szakemberek”, a helyi lakók pedig legfeljebb napszámosnak szegődhetnek el. De még annak sem biztos, hiszen az új földesurak olcsó román vendégmunkásokat dolgoztatnak, akiknek az is megfelel, ha ócska pajtákban szállásolják el

¹⁰ Károlyi Csaba: *A kilátástalanság utcája* (Tar Sándor: *A mi utcánk; Minden messze van*) = *Holmi*, 1996/3, 447.

őket, és dolgoznak reggeltől estig. Az új világ betette már a lábait a környékre: benzinkút is épül a közelben, és a narrátor hitetlenkedve teszi fel a kérdést: „de honnan van ennyi pénz négy év alatt?” (78).

A kötet közepe körül található *Madártávlát* című novella pedig mintegy összefoglalja az utca életét, múltját és jelenét. A férfiak már korán, 14-15 éves korukban elkezdnek dohányozni, pár év múlva inni, valahogy kijárják az iskolát, dolgoznak a városban néhány gyárban, de kevésnek van ereje végleg elköltözni. Akik elmentek, azok sem tudtak boldogulni, élni a lehetőségeikkel, és ugyanolyan szegényen kerültek vissza, ahogy elmentek. Aztán jött a házasság, a gyerek, és kezdődött minden előről. Az udvarlás rövid, a szerelem pedig gyors és igénytelen. Aztán úgyis mindenki a Misi presszóban és Piroska néni bögrecsárdájában köt ki.

Ha ezeket az állapotokat összevetjük a Zárai-Vámosi páros bugyuta dalocskájával, akkor kirívó a kontraszt. De akkor is, ha a rendszerváltást követő reményekre gondolunk. Ám kérdés, hogy bármelyik világ „a mi utcánk” referenciatartományául szolgálhat, hiszen a remények éppoly túlzottak voltak, mint az édeskés propaganda. Mindkettő maga is inkább a világ kizökkenésére volt példa, mintsem annak normális, szabályos menetére. Tar Sándor novellái, s köztük a szóban forgó kötet azt a témát variálják, mi történik egy társadalmi réteggel, ha kicsúszik a talaj a lábuk alól, ha zökken egy nagyot a világuk. Tar fentebb idézett jóslatai végső soron valóra váltak, s mi ismét azt kérdezhetjük, hogy mi jöhet még ezután.